

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 1, Number 4, Winter 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhf.urmia.ac.ir/>

Marriage and its legal issues during the Reza Shah era: Based on the parliamentary debates and enacted laws

Mehrsadat Ashrafpour¹, Soheila Tarabi Farsani² and Feyzollah Boshaseb Gosheh³

1- PhD Candidate, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

2- Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

3- Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/03/02 Accepted: 2025/04/14 pp: 48-61 Keywords: Marriage, Divorce, Laws, Parliament, Reza Shah, Women, National Consultative Assembly.	This research aims to examine the reflection of women's issues in the laws enacted by the parliament during the Reza Shah era, focusing on the records of the National Consultative Assembly debates of the time. The study seeks to answer the question of which issues related to girls' marriage and their legal rights were discussed and legislated during the sixth to twelfth legislative periods. Addressing this question can play a significant role in uncovering overlooked aspects of parliamentary history and social transformations in Iran's history. The key legislations in this research include the "Marriage Law" and the "Civil Code," which were passed by the National Consultative Assembly and became pivotal milestones in the lives of Iranian women. The findings of this research indicate that these laws laid the groundwork for subsequent laws and developments in marriage. For girls, the minimum marriage age was set at 15, and for boys, at 18. Marriages and divorces were required to be officially registered, and men were mandated to present health certificates. However, due to apparent shortcomings and loopholes, these laws were reviewed and revised in subsequent parliamentary sessions. This article adopts a descriptive-analytical method, relying primarily on the parliamentary debates, which serve as the intellectual and discursive backdrop to the enactment of such laws.
	Citation: Ashrafpour, M., Tarabi Farsani, S., & Boshaseb Gosheh, F. (2025). Marriage and its legal issues during the Reza Shah era: Based on the parliamentary debates and enacted laws. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 48-61. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2

¹ **Corresponding author:** Soheila Tarabi Farsani, **Email:** tfarsani@yahoo.com, **Tell:** +9809133089081

Extended Abstract

Introduction

The legal status of women in Iran underwent significant transformations during the reign of Reza Shah (1925–1941). This study examines the legal aspects of marriage and divorce in this period, focusing on the laws enacted by the National Consultative Assembly (Majlis Shura-ye Melli) and their social implications. The primary aim is to analyze how legislative reforms affected women's rights, particularly regarding marriage age, mandatory registration of marriages and divorces, and legal responsibilities within marital relationships.

Material & Methods

This research employs a descriptive-analytical approach, utilizing historical legal texts, parliamentary debate records, and official legislative documents to examine the evolution of marriage laws. The study primarily relies on qualitative content analysis, assessing how discussions in the National Consultative Assembly influenced the formation of new legal frameworks. The research also examines secondary sources, including historical studies, legal commentaries, and contemporary newspaper articles, to contextualize legislative changes.

Results and discussion

The study finds that the Marriage Law of 1931 (1310 SH) and subsequent amendments played a crucial role in regulating marital relations. The major outcomes include: **Minimum Age Requirement:** The legal minimum marriage age was set at 15 for girls and 18 for boys, aiming to prevent child marriages. However, religious and customary practices often challenged this regulation. **Mandatory Registration of Marriages and Divorces:** The law required all marriages and divorces to be registered in official government offices, reducing the risk of unrecorded unions and ensuring women's legal protection. **Health Certification Requirement:** Grooms were required to

present a health certificate before marriage to prevent the spread of sexually transmitted diseases, a significant concern in rural areas. **Challenges in Enforcement:** Despite legal advancements, implementation remained inconsistent, particularly in rural regions where traditional customs dominated marital practices. Additionally, legal loopholes allowed some individuals to bypass new regulations. The study highlights the socio-political motivations behind these reforms, showing that they were not solely aimed at improving women's rights but also at modernizing Iranian society under Reza Shah's broader state-building agenda. The research also demonstrates how legal reforms were influenced by the tensions between modernization policies and religious traditions.

Conclusion

The legislative changes introduced during the Reza Shah era marked a turning point in Iranian family law, laying the foundation for future legal developments regarding marriage and divorce. These reforms partially improved women's legal standing, but social resistance and legal loopholes limited their effectiveness. The study suggests that while legislative measures were progressive, long-term cultural shifts were necessary for full implementation. Future research should explore how these legal changes influenced later family law reforms in Iran, particularly during the Pahlavi and post-revolutionary periods.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: All authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors express gratitude to the reviewers for their invaluable feedback, which improved the quality of the manuscript.

ازدواج و مسائل حقوقی آن در دوره رضاشاه با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس و قوانین مصوب

مهرالسادات اشرف‌پور^۱، سهیلا ترابی فارسانی^۲ و فیض‌الله بوشاسب گوشه^۳

۱- دانشجوی دکترای تاریخ، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۲- استاد گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۳- دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	این پژوهش با هدف بررسی بازتاب مسائل زنان در قوانین مصوب مجلس در دوران رضاشاه و با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی در آن زمان صورت گرفته است. این نوشتار می‌کوشد پاسخی برای این پرسش به دست دهد که در دوره ششم تا دوره دوازدهم تقنینیه چه مسائلی درباره ازدواج دختران و مسائل حقوقی آنان مطرح و مصوب شد. پاسخ به این پرسش می‌تواند در آشکار شدن قسمت‌های نادیده انگاشته شده تاریخ مجلس و تحولات تاریخ اجتماعی ایران نقش بسزایی ایفا کند. قوانین محوری این پژوهش شامل «قانون راجع به ازدواج» و «قانون مدنی» است که در مجلس شورای ملی به تصویب رسید و به عنوان نقطه عطفی در زندگی زنان ایرانی در آمد. دستاورد این پژوهش این است که این قانون اساس قوانین و تحولات بعدی قرار گرفت که بر بستر ازدواج اتفاق افتاد و پس از آن برای دختران پانزده سالگی و برای پسران هجده سالگی حداقل سن برای ازدواج در نظر گرفته شد. ازدواج‌ها و طلاق‌ها باید در دفاتر رسمی ثبت می‌شدند و نیز مردان موظف به ارائه گواهی سلامت بودند. البته این قوانین پس از بازنمایی کاستی‌ها و راه‌های فرار، در مجالس بعدی بازنگری و اصلاح شدند. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است و منابع آن عمدتاً با تکیه بر مذاکرات مجلس است که در اصل پیش‌زمینه فکری و گفتمانی تصویب چنین قوانینی است.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳	
صص: ۴۸-۶۱	
واژگان کلیدی: ازدواج، رضاشاه، زنان، قوانین، مجلس شورای ملی.	
استناد: اشرف‌پور، مهرالسادات؛ ترابی فارسانی، سهیلا؛ و بوشاسب گوشه، فیض‌الله. (۱۴۰۳). ازدواج و مسائل حقوقی آن در دوره رضاشاه با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس و قوانین مصوب. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، ۱(۴)، ۴۸-۶۱.	
	ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2

مقدمه

جنبش مشروطه بخشی از زنان را به حقوق اجتماعی خود تا حدودی آگاه کرد؛ اما همچنان راه درازی بود تا تحقق حقوق زنان؛ به‌طوری‌که در بسیاری از نقاط کشور، زنان همچنان حق انتخاب همسر خود را نداشتند و در برخی موارد او را حتی نمی‌شناختند. وادار کردن دختران کم‌سن‌وسال به ازدواج اجباری با مردان بزرگ‌سال و نبود آگاهی‌های بهداشتی و اجتماعی به شیوع امراض مقاربتی منجر شد و این مسئله در مناطق روستایی و محلی عامل اصلی بروز مشکلات سلامتی زنان بود. علاوه بر این، چندهمسری نیز رایج بود. مخالفت و اعتراض نسبت به روند و قوانین ازدواج که برگرفته از شرع و سنت بودند، در منابع قاجاری به‌خوبی آشکار است. حتی زنان طبقات بالای جامعه نیز از آن دل‌خوشی نداشتند. بسیاری از این دختران حتی فرصت آشنایی با همسر آینده خود را نداشتند و ازدواج آنان نتیجه تصمیم‌گیری والدین یا بزرگان خانواده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۹۲). تاج‌السلطنه، دختر ناصرالدین‌شاه، در خاطرات خود این‌گونه اعتراض دارد: «چه بدبختی از این برای شخص بالاتر است که در طفولیت و سن هشت‌سالگی شوهر کند؟ بلکه دلش، خیالش آن شوهر را انتخاب نکرده، بلکه مادر و بزرگ‌ترش برای خیالات مهمل واهی او را انتخاب کرده‌اند» (تاج‌السلطنه، ۱۳۷۸: ۴۰). در همین چند جمله چندین سنت غلط و نپذیرفتنی برای نسل امروزی در امر ازدواج به‌خوبی آشکار است.

نشریات دوره قاجار و مشروطه، با طرح مباحث مرتبط با حقوق زنان و ازدواج، در جایگاه یکی از نخستین ابزارهای آگاهی‌بخشی در ایران مدرن عمل کردند. این نشریات با انتقاد از نابرابری‌های حقوقی و اجتماعی سعی داشتند ساختارهای سنتی جامعه را اصلاح کنند. یکی از موضوعات پرتکرار در نشریات این دوره، ازدواج زودهنگام و اجباری دختران بود. این ازدواج‌ها که غالباً بدون رضایت و آگاهی دختران انجام می‌شد، نقد روشن‌فکران را به دنبال داشت. نشریه‌های آن زمان تأکید داشتند که این‌گونه ازدواج‌ها سلامت جسمی و روانی زنان را تهدید و آن‌ها را از تجربه کودکی و تحصیل محروم می‌کند. تعدد زوجات نیز به‌عنوان یکی از چالش‌های اصلی حقوق زنان در دوره قاجار در نشریات بازتاب گسترده‌ای داشت. این نشریات با استناد به تجربیات زنان و پیامدهای منفی چندهمسری، خواستار بازنگری در قوانین شرعی مرتبط با ازدواج شدند. به عقیده نویسندگان، تعدد زوجات نه‌تنها مشکلات خانوادگی را افزایش می‌داد، بلکه نشان‌دهنده ضعف نظام حقوقی در حمایت از حقوق زنان بود (ترابی فارسانی، ۱۳۹۷: ۱۳۲-۷۹).

با شکل‌گیری جنبش مشروطه و تأسیس مجلس شورای ملی، تغییرات اندکی در قوانین مدنی و حقوق اجتماعی آغاز شد؛ اما مجالس اول تا سوم به‌دلیل تسلط روحانیون و نیروهای محافظه‌کار، نتوانستند تغییرات بنیادینی در زمینه حقوق زنان ایجاد کنند. قوانین مرتبط با ازدواج همچنان براساس سنت و شرع تنظیم می‌شد و اصلاحاتی مانند حداقل سن ازدواج یا حق انتخاب همسر مطرح نشد (آدمیت، ۱۳۵۶: ۲۲۰). در مجالس چهارم و پنجم، با افزایش آگاهی اجتماعی و ورود تدریجی روشن‌فکران به فضای سیاسی، بحث‌هایی درباره اصلاح قوانین خانواده آغاز شد. این تحولات هرچند کند بود، زمینه‌ساز تغییرات بیشتری در دوران رضاشاه شد. با روی کار آمدن دولت رضاشاه، رویکرد دولت آن بود که قوانین داخلی و مدنی کشور با طرازهای جهانی همسان شود و بدین طریق جامعه ایرانی جهشی را در رسیدن به دنیای متجدد تجربه کند. به همین خاطر در بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که قانونی وجود نداشت، از طریق دولت (لایحه) یا از طریق مجلس شورای ملی (طرح) به نگرارش یا بازنگری در قوانین پرداختند (حاتمی، ۱۳۹۹: ۱۱).

علی اکبر داور، وزیر عدلیه، با همکاری جمعی از قضات برجسته کشور و برگزاری نشست‌های متعدد، توانست لایحه قانون مدنی را تصویب کند. قانون مدنی در سه دوره قانون‌گذاری (دوره‌های ششم، نهم و دهم) بازنویسی و اصلاح شد. نسخه اول قانون مدنی شامل ۹۵۵ ماده مربوط به مالکیت اسباب، تملک حقوق قراردادها و دیگر مباحث مربوط به امور حقوقی بود که در مجلس ششم در اردیبهشت ۱۳۰۷ تصویب شد. در مجالس بعدی، یعنی مجلس نهم (فروردین ۱۳۱۳) و مجلس دهم (آبان ۱۳۱۴)، نسخه‌های بعدی این قانون شامل مباحثی مانند تابعیت، احوال شخصیه و اقامتگاه تکمیل شد و به تصویب رسید. در این میان، مجلس به تصویب قانون مهم دیگری پرداخت که نام آن «قانون راجع به ازدواج» بود. این قانون در تاریخ ۲۳ مرداد ۱۳۱۰ در کمیسیون قوانین عدلیه به تصویب رسید و شامل ۲۰ ماده است. «قانون مدنی» نیز یک فصل را به «نکاح» اختصاص داده بود. دفتر ثبت ازدواج ازجمله نهادهای قانونی جدیدی بود که به پروژه دولت‌سازی در دوره پهلوی کمک شایانی کرد. مهم‌ترین تأثیر قانون ازدواج و طلاق اعلان حداقل سن قانونی ازدواج برای دختران و پسران بود؛ امری که در جامعه ایران به کلی تازگی داشت. در این قانون حداقل سن ازدواج برای دختران شانزده و برای پسران به هجده سال رسید.^۱ این تصمیم تحول بزرگی در زندگی زنان این دوره ایجاد کرد و در

^۱ جالب است گفته شود طبق آخرین اصلاحات قانون مدنی، امروز در سال ۱۴۰۴، حداقل سن ازدواج برای دختران سیزده سال و برای پسران پانزده سال است (قانون مدنی).

رسانه‌های مختلف همچون روزنامه‌ها بازتاب یافت و توجه‌ها را جلب کرد. روزنامه اطلاعات در سال ۱۳۱۰ نوشت: «تنظیم و تدوین قانون ازدواج از آرزوی دیرین مردمان وطن‌پرست است اعم از زن یا مرد. خوشبختانه در این عصر... سران امور به این بدبختی پی برده‌اند... بایستی مادران و خواهران و دخترانشان را گرمی‌تر از این دارند تا در نتیجه با دل قوی و اطمینان خاطر موفق به تربیت پسران رشید و لایق برای این آب‌وخاک شوند» (اطلاعات، ش ۱۳۷۹، ۱۳۱۰: ۱). گفته‌های روزنامه نشان‌دهنده آمادگی جامعه ایرانی برای ایجاد تغییرات بنیادی در حقوق و وضعیت زنان است.

به‌طور کلی، تصمیمات مجلس در زمینه قوانین حقوق زنان نشانگر توجه جدی به این موضوعات و تلاش برای بهبود وضعیت زنان در جامعه است. این اقدامات نه تنها به بهبود وضعیت زنان کمک می‌کند، بلکه به استحکام و پایداری خانواده و جامعه نیز یاری می‌رساند. با توجه به اهمیت قانون طلاق و تأثیر آن بر جامعه و خانواده، مجلس در دوره ششم تصمیمات مهمی را در این زمینه اتخاذ کرد. از جمله اقدامات مهمی که انجام شد، اصلاحات در قوانین ثبت‌احوال بود. این تغییرات در قوانین ثبت‌احوال، برای حفظ حقوق زنان و فرزندان بسیار مهم بود. در آن زمان، هدف اصلی دولت از اصلاح قانون سجل‌احوال بهبود موضوع سربازی و ایجاد ارتشی بزرگ بود؛ اما این اصلاحات برای زنان و موضوعات مربوط به آن‌ها نیز اهمیت داشت. با این اصلاحات، زنان حق داشتند در مواقع تولد، ازدواج و طلاق اطلاع‌رسانی کنند و از حقوق خود استفاده کنند. در این پژوهش تلاش شده است با بررسی عملکرد مجالس ششم تا دوازدهم شورای ملی، به‌عنوان نهاد مدنی برآمده از مشروطه، در دوره پهلوی اول که به مسئله زنان پرداخته است، به این پرسش پاسخ دهیم که مجالس دوره‌های ششم تا دوازدهم تا چه حد در راستای طرح و حل مسائل ازدواج در کشور تأثیرگذار بود. بر همین مبنا این دوره با مطالعه مذاکرات مجلس و مباحث مرتبط با حقوق مطالعه و بررسی شده است. از آنجایی که بررسی مذاکرات مجلس و مباحث داخلی آن می‌تواند ابعاد عمیق‌تری از موضوع را مشخص کند، این بررسی به روند تحولات مسائل حقوقی زنان و نقش مجلس شورای ملی در این تحولات توجه ویژه‌ای داشته است.

پیشینه پژوهش

این موضوعی است که بیشتر منابع تاریخی باقی‌مانده از آن روزگار به آن اشاره‌ای نکرده‌اند. با بررسی‌های انجام‌شده در کتابخانه‌های در دسترس و جست‌وجو در منابع فارسی، تحقیقی مستقل و جامع با عنوان موضوع حاضر یافت نشد؛ اما برخی منابع به‌صورت پراکنده مطالعاتی در زمینه ازدواج کودکان در خود جای داده‌اند؛ ولی به موضوع مسائل ازدواج در مذاکرات مجلس شورای ملی توجهی نکرده‌اند. از جمله می‌توانیم به کتاب «تاریخ خانم‌ها» اثر بنفشه حجازی اشاره کنیم که موضوع ازدواج را در دوره قاجار کاویده و چالش‌های آن را بازنمایی کرده است (حجازی، ۱۳۸۸). همچنین کتاب «تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار» از سمیه سادات شفیعی، در یکی از مقاله‌هایش، پیشینه ازدواج در ایران را بررسی کرده است (شفیعی، ۱۴۰۰). زهرا حاتمی در مقاله «مطالعه سیر تاریخی قانون ازدواج در ایران معاصر» نگاه خوبی به قوانین مدنی و نیز قانون ازدواج انداخته و این قوانین را تحلیل کرده است (حاتمی، ۱۳۹۹: ۱۸-۱)؛ اما در دوران رضاشاه درباره موضوع ازدواج و تأثیر تصویب قوانین مجلس در این امر آثار پژوهشی چندانی بر جای نمانده است. همچنین مذاکرات مجلس که نشان‌دهنده علل تصویب یک قانون‌اند، تقریباً در تمام پژوهش‌های مربوط به این امر، مغفول مانده است؛ درحالی‌که در مقاله حاضر به مذاکرات مجلس، به‌عنوان سندی مهم، توجه شده است.

مسائل حقوقی ازدواج در مجلس شورای ملی

مجلس شورای ملی در دوره‌های اول تا پنجم، به وضعیت زنان با هدف بهبود آن، توجه کافی نشان نداد. احزابی که دست‌اندرکار امور کشور بودند، آن‌چنان درگیر جناح‌بندی‌های سیاسی^۱ بودند که پرداختن به حقوق زنان برای آن‌ها در اولویت قرار نداشت. تشکلهای زنان نیز که عمدتاً در پایتخت مستقر بودند، در تعیین اهداف خود اتفاق نظر نداشتند. همین امر مانع تأثیرگذاری آن‌ها بر مجلس و دولت می‌شد. باین‌حال، اولین بار در دوره پنجم مذاکرات مجلس شورای ملی در مواردی از قانون سجل‌احوال قانونی به

^۱ برای آگاهی بیشتر درباره تحول احزاب سیاسی مشروطه در دوره‌های اول و دوم مجلس شورای ملی رجوع کنید به: اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره، (۱۳۸۱)، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره‌های یکم و دوم مجلس شورای ملی)، تهران: کتاب سیامک. همچنین برای آگاهی از احزاب سیاسی در مجلس سوم رجوع کنید به: اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره، (۱۳۷۱)، احزاب سیاسی در مجلس سوم، تهران: نشر تاریخ ایران.

تصویب رسید که نویدبخش آینده‌ای روشن برای زنان بود. این قانون به انگیزه ثبت نفوس در کشور آن هم بیشتر به دلایل نظامی در جریان اصلاحاتی که در ارتش رخ داد، صورت گرفت؛ اما توانست تحول مهمی در حقوق خانواده و به خصوص زنان ایجاد کند. مطرح شدن این قانون^۱ برای اولین بار برای زنان روزهایی از امید ایجاد کرد؛ چراکه یکی از مشکلات زنان این بود که مردان پس از ازدواج با یک زن او را رها و در جایی دیگر همسر دیگری اختیار می‌کردند و گاه ممکن بود یک فرد چندین همسر عقدی داشته باشد ولی در موقع ازدواج مشخص نبود که این فرد تا آن وقت ازدواج کرده است یا خیر و به همین دلیل بسیاری از مردان از این مسئله بسیار سوءاستفاده می‌کردند و در نتیجه، تعدد زوجات رواج داشت و حقوق زنان به شدت نادیده گرفته می‌شد. در مجموع، مسائل حقوقی زنان در دوره ششم تا دوره دوازدهم عبارت بودند از: قانون سبج احوال، قانون راجع به سن ازدواج و ثبت واقعه طلاق.

قانون سبج احوال و زنان

می‌توان گفت اولین قانونی که در دوره رضاشاه به صورت ضمنی به موضوع زنان اشاره داشت یا حواشی تصویب آن به جایگاه زن و مرد اشاره کرد، قانون سبج احوال بود که در ۱۴ خرداد ۱۳۰۴ به تصویب مجلس رسید. ماده نهم این قانون اعلام می‌کرد «از تاریخ تأسیس شعب سبج احوال در هر محل، پدر و در غیاب او مادر در مورد تولد و شوهر در مورد ازدواج و طلاق» باید در ظرف ده روز نسبت به ثبت آن در اداره سبج احوال اقدام کند. با اجرای این ماده قانونی، سردفتران اسناد رسمی ازدواج و طلاق موظف شدند تمام اقدامات مربوط به عقد ازدواج و طلاق را به صورت دقیق ثبت کنند. همچنین باید در صفحه مخصوص شناسنامه زوجین این موارد را ذکر می‌کردند و ظرف پانزده روز پس از انجام عمل، آن را به نماینده ثبت احوال اعلام می‌کردند. نمایندگان ثبت احوال نیز موظف بودند این موارد را در مستندات مربوط به زوجین ثبت کنند.

تصویب ماده یادشده در اصل انقلابی در وضعیت زنان ایجاد می‌کرد؛ چراکه تا پیش از آن ازدواج و طلاق در مراکز رسمی و دولتی ثبت نمی‌شد و در نتیجه امکان هر نوع سوءاستفاده‌ای از آن وجود داشت؛ پس مجلس با اجباری کردن ثبت رویداد ازدواج، مردها را از گرفتن زنان متعدد حتی در شهرهای متعدد باز می‌داشت؛ اما نکته جالب‌تر اینکه وقتی ماده چهاردهم همین قانون در مجلس بررسی شد که اگر غسال‌ها مأموران سبج احوال را در مدت مقرر از فوت افراد مطلع نکنند، از یک تا شش ماه حبس خواهند شد، آقا شیخ محمد تهرانی، نماینده تهران، تنها فردی بود که درباره وضعیت معیشتی زنان ایرانی سخن گفت. او اظهار کرد که زنان ایرانی برخلاف زنان اروپایی که دارای شغل و درآمد هستند، وابسته به مردان خود هستند و نباید این دو جامعه را با یکدیگر مقایسه کرد. او با اشاره به وظیفه مردان برای تأمین نیازهای خانواده، مخالفت خود را با مواد مزبور ابراز کرد و بر این عقیده پای فشرد که محبوس شدن مرد می‌تواند به پریشانی خانواده و به خصوص همسر و فرزندان منجر شود. گرچه این دیدگاه‌ها مانع از تصویب ماده سیزدهم نشد، نشان از اهمیت و حساسیت موضوع معیشت و وضعیت زنان در جوامع مختلف داشت (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، جلسه ۱۳۹، ۱۴ شعبان ۱۳۴۳). در جلسه ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۴۳، ماده یادشده، پس از بررسی مجدد با همان محتوای قبلی، به مجلس ارائه شد و با اکثریت آرا تصویب شد.

ماده سی‌ام این قانون نیز مقرر داشت که نمایندگان ثبت احوال باید ازدواج‌ها و طلاق‌هایی را که در هر محل قبل از تأسیس دفاتر ازدواج و طلاق رخ داده است، در صورت درخواست زوجین و تسلیم مدارکی که نشان‌دهنده وقوع آن است، در مستندات زوجین ثبت کنند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره دوازدهم، جلسه ۲۱، ۲۷ بهمن ۱۳۱۸).

قانون سبج احوال به منظور به دست آوردن آمار دقیق از جمعیت کشور تصویب شد. در طول بحث مشخص شد که برخی از مواد این قانون به موقعیت زنان در خانواده اشاره دارد و نمایندگان تلاش دارند که با توجه به سن و باورهای مذهبی، موقعیت زنان را بهبود بخشند؛ اما در مواردی که به حقوق زنان مربوط بود، نمایندگان از اتخاذ موضعی که با معیارهای اجتماعی و فرهنگی زمانه منطبق نبودند، حذر می‌کردند. به همین دلیل، برخی از مواضع که ممکن بود به زنان ضرر بزنند، توجه معدودی از نمایندگان را جلب کرد. این تحولات نشان‌دهنده تلاش نمایندگان در حفظ بنیان‌های خانواده و بهبود موقعیت زنان در جامعه بود، اگرچه تمامی اهداف مطلوب انجام نشد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، جلسه ۱۷۷، ۱۱ ذی‌القعدة ۱۳۴۳).

^۱ برای آگاهی از مصوب‌های قانون ازدواج به مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی رجوع کنید.

در جلسه ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶، دولت قانون سجل احوال را با قید یک فوریت به مجلس ارائه کرد که نشان دهنده اهمیت ویژه این قانون برای دولت آن زمان است. در آن جلسه، وزیر داخله توضیحاتی درباره این قانون ارائه کرد:

«۱. بی سوادی اکثریت سکنه مملکت و اشخاصی که اوراق اظهارنامه را تنظیم می نمایند، غالباً در مندرجات آن اشتباه نموده، به خصوص در محاسبه سنین عمر و تطابق سنوات قمری با سال های شمسی محتویات پرونده باید تصحیح بشود. ۲. اجرای قانون نظامی وظیفه اجباری و قانون سجل احوال به صورت توأمان؛ به دلیل اینکه اکثریت افرادی که سن آن ها بین پانزده الی بیست و یک سال است، سنین عمر خویش کم نموده که دیرتر مشمول قانون اجباری شوند و یا سن خویش بیشتر اظهار می کنند که مشمول قانون نظام اجباری نشوند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

بنابراین، برای دولت اهمیت قانون نظام وظیفه اجباری به حدی رسید که برای ارتقای موضوع سربازی، لایحه ای برای اصلاح قانون سجل احوال ارائه داد. طبق ماده نهم این قانون، در مواقع تولد فرزندان، ازدواج و طلاق، فقط شوهر می توانست به مأمور سجل احوال اطلاع دهد.

«با توجه به اینکه این ماده موجب شده است که زن نتواند در موقع ازدواج یا طلاق به مأمورین سجل احوال مراجعه نموده و تقاضای ثبت مآوقع نماید و این امر باعث شده که مردان از این حق قانونی که مقنین فقط از نقطه نظر حفظ عفت نسوان به شوهران آن ها داده اند، سوءاستفاده نموده و از مزاجت، مأمورین سجل احوال را مطلع نکرده، تولد اطفال خود را مخفی نموده و زن های مطلقه را به واسطه سکوت خود بلامتکلیف گذارده و بالاخره تولید وضعیات بسیار وخیمی برای نسوان و اولادهای ایران می نمایند، بنا به مراتب، از نقطه نظر تنظیم اسناد و دفاتر سجل احوال و جلوگیری از حیلی که برای فرار از خدمت نظام می شود و بالاخره برای حفظ و صیانت حقوق حقه و مسلمة نسوان و اولاد ایران و حمایت از حقوق اطفال بی گناه، وزارت داخله مواد ذیل را پیشنهاد و تقاضای تصویب آن را به فوریت می نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

بنابراین، دولت به طور واضح اهداف خود را در اصلاح قانون سجل احوال دوره پنجم اعلام داشت. به عبارتی، جلوگیری از تضییع حقوق زنان نیز یکی از دلایل این اصلاح ذکر شده بود. همین امر باعث خوش حالی بسیاری از زنان ایرانی شد و آن ها که متوجه شده بودند یک گام به هدف خود نزدیک تر شده اند، آن را نشانه خوبی از دولت جدید تلقی کردند.

ماده اول قانون سجل احوال که مربوط به اشخاص ذکور بود، در جهت اهداف نظامی دولت بود؛ اما ماده سوم این قانون به زن نیز اجازه می داد هم هنگام تولد فرزند و هم هنگام ازدواج یا طلاق، مأموران سجل احوال را از مآوقع مطلع کند. طبق ماده سوم قانون سجل احوال، «در موارد تولد، ازدواج یا طلاق هرگاه پدر یا شوهر از اطلاع دادن قضیه به مأمور سجل احوال تسامح نمود یا استتکاف ورزد، مادر یا زن حق دارد مأمور سجل احوال را از مآوقع مستحضر نماید تا مأمور سجل احوال به شوهر و یا پدر مراجعه نموده، در صورت تصدیق برای ثبت حاضر شود و در صورت سکوت یا امتناع به اظهارکننده اطلاع دهد که به حاکم صالح مراجعه نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

در مجلس، آقا سید یعقوب انوار اردکانی شیرازی ملقب به صدرالعلماء، نماینده شیراز، به شدت اعتراض کرد و گفت که لایحه باید حداقل به صورت سه شوری مطرح شود و فوریتی نباید تصمیم گیری شود. وزیر داخله نیز تصریح کرد که او فکر می کرد کسی مخالفتی نخواهد کرد؛ اما واقعیت این بود که سجل احوال کشور به شکل نگران کننده ای پیچیده بود و لازم بود که این مسئله بررسی شود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶)؛ اما با تأثیر و رضایت شاه، لایحه به سرعت تصویب شد؛ زیرا رضاشاه نیازمند ایجاد ارتشی بزرگ و مجهز برای ایجاد مملکتی یکپارچه و متمرکز بود. در این بین، زنان نیز به دلیل ارتباط با موضوع اصلی از این مجلس محروم نشدند.

مذاکرات قانون سجل احوال نیز به موضوع زنان و ازدواج مربوط می شد و درباره این مسائل در مجلس بررسی و بحث شد. ماده چهارم که پیشنهاد شد، مربوط به اطلاع رسانی شعب سجل احوال از ولادت فرزندان، ازدواج و طلاق بود. این اطلاعات باید توسط افراد خانواده یا قابله ارائه می شد. در مورد ماده پنجم که بسیار مهم بود و در دوره قبلی نیز بررسی شده بود، شوهر مکلف بود در موقع ازدواج یا طلاق، ورقه ای را که شامل اطلاعات ضروری مربوط به عقد یا طلاق بود و معرف زوجین نیز باشد، به امضای مجری صیغه برساند و برای ثبت در دفتر سجل احوال نظمی یا شعبات نظمی تحویل دهد. این ماده اعتراض سید یعقوب را برانگیخت؛ اما وزیر عدلیه به نکته ای اشاره کرد که قوانین باید براساس نیازهای جامعه و مردم وضع شوند و قانون باید افراد را

تربیت کند. به گفته او، این قانون ارزشمند به دلیل شناسایی زنانی که چندین بار ازدواج کرده بودند، ارائه شد و دولت توانایی ایجاد شعب سجل احوال در سراسر کشور را داشت و با گذر زمان این قانون به طور عادی اجرا می‌شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۶۵، ۲۸ تیر ۱۳۰۷). ماده سوم این قانون درباره تعیین نام خانوادگی مشخص برای هر فرد بود. نام خانوادگی فرزندان از طریق پدر به ارث می‌رسید و مادر در آن نقشی نداشت. ماده چهارم مربوط به اطلاع‌رسانی به مأمورین سجل احوال درباره ازدواج و طلاق توسط زوجین بود. ماده پنجم نیز وظیفه شوهر بود که در موقع ازدواج یا طلاق ورقه‌ای را که حاکی از وقوع عقد یا طلاق بود و اطلاعات زوجین را داشت، به امضای مجری صیغه برساند و برای ثبت در دفتر سجل احوال ارسال کند. اگر شرایط اجرای این قانون در سراسر کشور تأمین می‌شد، می‌توانست به مسئله تعدد زوجات نیز سروسامانی بدهد.

قانون راجع به ازدواج

«قانون راجع به ازدواج» که در مرداد ۱۳۱۰ توسط کمیسیون قوانین عدلیه تصویب شد، یکی از مهم‌ترین قوانین خانواده است که به عنوان پیشرفت عظیم در حقوق زنان این دوره شناخته می‌شود. به موجب ماده اول قانون ازدواج، «در حوزه‌هایی که وزارت عدلیه معین و اعلان می‌نماید، هر ازدواج و طلاق که وقوع یابد، باید در یکی از دفاتری که مطابق نظام‌نامه‌های وزارت عدلیه تنظیم می‌شود، به ثبت برسد. در صورتی که مجری صیغه مزاجت یا طلاق دارای چنین دفتری نباشد، شوهر مکلف است تا بیست روز پس از وقوع عقد یا طلاق به یکی از کسانی که دارای دفتر فوق‌الذکر هستند، رجوع کرده، قبالة مزاجت یا طلاق‌نامه را به ثبت برساند؛ و الا به یک سال حبس تا شش ماه حبس محکوم خواهند شد» (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۲۵ دیماه ۱۳۱۱).

تعیین حداقل سن ازدواج

شاید مهم‌ترین ماده تاریخی در قانون راجع به ازدواج، تعیین حداقل سن برای دختران و پسران و نیز الزام به ثبت واقعه طلاق بود که از زمان اجرای آن تاکنون تأثیرات مثبتی بر حفظ حقوق زنان داشته است. این قانون که قابلیت صحتی برای ازدواج را بررسی می‌کند، به زنان اجازه می‌دهد قبل از ازدواج به رشد جسمانی کامل برسند و تصمیم به ازدواج بگیرند. از طرفی، قانون ثبت واقعه طلاق نیز اطمینان حاصل می‌کند که تمام طلاق‌ها ثبت، و حقوق زنان و مردان در این زمینه رعایت شود. به موجب ماده سوم قانون ازدواج، «مزاجت با کسی که هنوز استعداد جسمانی برای ازدواج پیدا نکرده، ممنوع است. هر کس با کسی که هنوز استعداد جسمانی نداشته، مزاجت کند، به یک سال تا سه سال حبس تأدیبی محکوم خواهد شد. بعلاوه ممکن است مجرم به جزای نقدی از دویست تومان تا دو هزار تومان محکوم گردد» (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۲۵ دیماه ۱۳۱۱).

این قانون تسهیلاتی درباره ازدواج جوانان به آن‌ها ارائه می‌دهد؛ اما نشان می‌دهد که دولت رضاشاه نتوانست در اجرای این قانون ازدواج که با تلاش‌های وزیر عدلیه و تأیید او تصویب شد، اقدامات کافی را انجام دهد. این موضوع باعث ایجاد مشکلاتی در روند ازدواج شد که دولت را واداشت با اضافه کردن تبصره‌ها و مواد الحاقی، اجرای آن را به تعویق اندازد تا بتواند به تدریج شرایط لازم برای اجرای آن را فراهم کند.

با توجه به نبود امکان ایجاد دفاتر رسمی برای ثبت واقعه ازدواج و طلاق در سراسر کشور و مجازات متخلفان، مشکلات زیادی پیش آمده بود؛ بنابراین، دولت پیشنهادی را به مجلس ارائه کرد که در روستاهایی که دفاتر اسناد رسمی تأسیس نشده بود، اجازه ثبت ازدواج به دفاتر ازدواج داده شود. اسنادی که در این دفاتر ثبت می‌شد، اعتبار مشابه اسناد ثبت‌شده در دفاتر اسناد رسمی داشت (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم).

اصلاح قانون راجع به ازدواج

با گذشت زمان مشخص شد که قانون راجع به ازدواج کمبودهایی دارد. دو سال بعد از تصویب، لایحه اصلاح آن در چهاردهم شهریور ۱۳۱۲ به مجلس تقدیم شد و پس از تقاضای وزیر عدلیه برای مطالعه دقیق‌تر، با رأی مجلس به کمیسیون عدلیه ارسال

شد. پس از مطالعه و بررسی اصلاحات، دوباره به مجلس تقدیم شد. این ماده اصلاحی درباره تعیین سن افراد برای انجام هرگونه معامله، به استثنای ازدواج و طلاق بود؛ اما در جلسه مد نظر، بحث درباره سن ازدواج نیز به میان آمد و نمایندگان خواستار تعیین سن ازدواج دختران شدند. سید عبدالعلی طباطبائی دیبا ملقب به سیدالمحققین، یکی از نمایندگان چپ‌گرا که از مدافعان حقوق زنان بود، گفت: «در قانون ازدواج، سن تعیین شده‌ای وجود ندارد؛ اما موضوع استعداد جسمانی اهمیت دارد و ممکن است در جامعه مشکلاتی ایجاد کند؛ بنابراین، اگر دو نفر تصمیم به ازدواج گرفته‌اند و مطمئن می‌خواهند، بهتر است به پزشک مراجعه کنند تا استعداد جسمانی آن‌ها بررسی شود. همچنین هر دوی آن‌ها باید رشیده و معقول باشند تا ازدواج آن‌ها قانونی و معتبر باشد. از این رو، تنها به سن بلوغ افراد توجه نکرد، بلکه به رشد و توانایی آن‌ها هم توجه شود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه و نماینده تبریز، میرزا ابوالحسن صدر ثقة الاسلامی، اظهار کرد: «در قانون ازدواج که در سال ۱۳۱۰ ش تصویب شد، شرایط و معیارهای واضحی برای تعیین مناسب بودن زوجین تعیین نشده است و فقط رشد جسمانی به عنوان معیار مد نظر قرار گرفته است؛ اما باید توجه داشت که ازدواج فقط به سن و رشد جسمانی محدود نیست و باید این مسئله را به صورت جامع بررسی کرد. اگر یک سن معین برای ازدواج تعیین شود، افراد کمتری با مشکلات روبه‌رو خواهند شد؛ اما در حال حاضر هیچ سن مشخصی برای ازدواج تعیین نشده است و معیار اصلی همان رشد بدنی است.»

سید محمدتقی علوی طباطبائی بروجردی، نماینده بروجرد، در این باره اعلام کرد که در ازدواج، رشد و لیاقت از اهمیت بیشتری برخوردار است. او تأکید کرد که لازم است هر دو طرف از نظر جسمانی و جدی لیاقت ازدواج را داشته باشند. قوانین ازدواج باید به شکلی باشند که این لیاقت قابل تشخیص باشد. وی افزود که قانون ازدواج سال ۱۳۱۰ بهترین ارزیابی برای لیاقت ازدواج است. او با اشاره به این موضوع اظهار داشت که برخی افراد در سنوات جوانی می‌توانند لیاقت ازدواج را داشته باشند؛ ولی باید به رشد حقیقی نیز توجه کرد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه تأکید کرد که قانون باید به شکلی باشد که بتواند لیاقت ازدواج را به صورت صحیح تعیین کند و باید بر اصل تجدیدنظر در موارد مختلف تأکید شود. او در اختلاف با تعصب بر این موضوع پرداخت و نظر طباطبائی دیبا را به عنوان یک نظر صحیح و قابل قبول تأیید کرد.

سید علیرضا احتشام‌زاده (گنج‌بخش)، نماینده ساوه و زرنده، پیشنهاد داد که یک تبصره به ماده اصلی قانون ازدواج اضافه شود. این تبصره به این شرط بندی می‌پرداخت که اشخاصی که می‌خواهند ازدواج یا طلاق داشته باشند، باید دارای پانزده سال شمسی باشند و اگر اشخاص زیر این سن اقدام به ازدواج یا طلاق کنند، طبق قوانین مصوب مجلس تحت تعقیب قرار خواهند گرفت. احتشام‌زاده در توضیحات خود اظهار داشت که در گذشته دولت ناچار شد برای جلوگیری از ازدواج‌هایی که خارج از استعداد جسمانی است، تدابیری اتخاذ کند. او بر این باور بود که تعیین یک سن مشخص برای ازدواج می‌تواند به جلوگیری از ازدواج‌های نامناسب کمک کند. او پیشنهاد داد که پانزده سالگی به عنوان سن مناسبی برای ازدواج تعیین شود؛ چراکه در این سن افراد دارای رشد جسمانی کافی هستند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

در این جلسه، نمایندگان پیشنهاد تعیین سن ازدواج را مطرح کردند که نشان‌دهنده اهمیت موضوع است. در نهایت، با اصلاح ماده ۳ قانون راجع به ازدواج، سن ازدواج به طور واضح مشخص شد. به موجب ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی، ازدواج اناث قبل از پانزده سالگی و ازدواج ذکور قبل از هجده سالگی ممنوع است، مگر در موارد استثنایی که با پیشنهاد دولت و تصویب محکمه اعمال می‌شود؛ اما هیچ‌گاه این معافیت نباید به افراد زیر سن قانونی اعطا شود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). با تصویب ماده ۱۰۴۱ قانون خانواده، این مسئله حل شد و قوانین مربوطه واضح‌تر و دقیق‌تر شد. با مطرح شدن ماده‌ای از سوی دولت در مجلس شورای ملی که انتقاد یا حمایت نمایندگان را در پی داشت، نظرات مختلفی مطرح شد. مخالفان این قانون با اشاره به قوانین مذهبی، اعتراض کردند و ادعا کردند که این قانون برخلاف شریعت است؛ اما موافقان به این نکته اشاره کردند که سن بلوغ در این قانون با توجه به شرایط جامعه و رشد جسمی به صورت منطقی تعیین شده است (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). در نهایت، مجلس این ماده را تصویب کرد؛ اما اجرای این قانون در جوامع روستایی و شهرستانی با مشکلاتی روبه‌رو شد.

غیرقانونی بودن ازدواج اجباری

قوانین مربوط به ازدواج در قانون مدنی از سه فصل تشکیل شده است: فصل خواستگاری، فصل قابلیت صحی برای نکاح و فصل موانع نکاح. در فصل اول که از ماده ۱۰۳۴ تا ۱۰۳۹ تشکیل شده است، «هر زنی که خالی از موانع نکاح باشد، قابل خواستگاری است». موانع نکاح به موانع شرعی نکاح با اقارب نسبی اشاره دارد و افرادی که نسبت محرمیت با دختر دارند، نمی‌توانند از او خواستگاری کنند. قوانین مربوط به ازدواج با هدف اطلاع‌رسانی به زنان درباره حقوقشان در زمان ازدواج تدوین شدند و مقرر شد به مرور زمان بازنگری و به‌روزرسانی شوند.

ماده ۱۰۳۵ که در ظاهر بسیار سطحی و بدیهی به نظر می‌رسد، مهم‌ترین ماده در این فصل است که اعلام می‌کند: «وعدۀ ازدواج ایجاد علقۀ زوجیت نمی‌کند» و به این ترتیب، ازدواج اجباری را مردود اعلام می‌کند. در آن زمان، ازدواج اجباری، به دلیل تابوها و سنن بازمانده از گذشته، کاملاً مرسوم بود. معمولاً دختر و پسر از دوران کودکی برای یکدیگر نامزد می‌شدند و به ناچار در بزرگسالی، حتی علی‌رغم میل باطنی خود، باید با یکدیگر ازدواج می‌کردند. این امر مشکلات بسیاری برای دختران ایجاد می‌کرد؛ زیرا مردان به زندگی زناشویی خود وفادار نبودند و پس از ازدواج، به دلیل نداشتن علاقه به همسرشان، او را رها می‌کردند؛ بنابراین، تصویب این ماده در مجلس یک گام حمایتی مهم برای حقوق زنان بود که در صورت اجرای آن، در خانواده‌ها نیمی از مسائل و مشکلات ازدواج برطرف می‌شد و هزاران مورد ازدواج اجباری و ناخواسته از بین می‌رفت و حقوق زنان بهبود می‌یافت (آینده ایران، سال ۲، ش ۱ و ۲ مرداد ۱۳۱۰)؛ اما متأسفانه وجود آداب و رسوم سنتی و خرافات باعث شد که این امر ناممکن به نظر برسد و تنها یک قشر خاص از زنان جامعه از این قانون بهره‌مند شدند. همچنین دولت اقداماتی اساسی برای تثبیت این قانون در جامعه انجام نداد؛ به دلیل اینکه تغییر طرز فکر مردم، به‌خصوص در زمانی کوتاه، تقریباً غیرممکن بود.

اجازۀ ازدواج دختران

یکی از مقررات اساسی قانون ازدواج که از مبانی شریعت الهی گرفته شده بود، مواد ۱۰۴۲ و ۱۰۴۳ قانون مدنی بود که در دوره نهم مجلس شورای ملی تصویب شد. این مواد مربوط به اجازه ازدواج دختران بود که به ولی یا سرپرست آن‌ها اختصاص داشت. طبق ماده ۱۰۴۲، «بعد از رسیدن به سن پانزده سال تمام اناث نمی‌توانند مادام که به سن سال تمام نرسیده‌اند، بدون اجازه ولی خود شوهر کنند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). این ماده نشان می‌دهد که ازدواج برای دختران در هر صورت امری اجباری و نفوذ مستقیم خانواده در ازدواج فرزندان امری قطعی بود. استدلال قانون‌گذار این بود که دختران در پانزده سالگی به بلوغ جسمانی می‌رسند و برای بلوغ عقلی باید به هجده سالگی برسند. به همین دلیل، تشخیص صحیح فرد مناسب برای ازدواج برای آن‌ها بسیار دشوار است و از این رو، ولی (پدر یا سرپرست) حق دارد همسر آینده دختر خود را انتخاب کند. دختر هم نمی‌تواند مادامی که به هجده سال نرسیده است، بدون اجازه ولی ازدواج کند. نمایندگان اعتراضی به این ماده ارائه نکردند. فقط محمدرضا طهرانچی، نماینده تهران، اعتراض کرد که دلیل مخالفت او این بود که ماده فوق را مانع و سد راه ازدواج می‌دانست و بر این باور بود که سن رشد در معامله با سن رشد در ازدواج نباید یکسان باشد؛ اما وزیر عدلیه مسئله ازدواج را استثنا دانست؛ چراکه نکاح دو جنبه اصلی دارد: یکی رشد عقلی و دیگری قابلیت جسمانی برای ازدواج. او تأکید کرد که رشد جسمانی هیچ ربطی به رشد عقلایی ندارد؛ اما به دلیل مستقل نبودن افراد زیر هجده سال در امور خود و ناتوانی آن‌ها در معامله، این افراد به اجازه ولی در انتخاب شریک زندگی نیاز دارند تا ازدواج مفسده ایجاد نشود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

براساس ماده ۱۰۴۳، «نکاح دختری که هنوز شوهر نکرده، اگرچه بیش از هجده سال تمام داشته باشد، متوقف به اجازه پدر یا جد پدری اوست. هرگاه پدر یا جد پدری بدون علت موجه از دادن اجازه مضایقه کنند، دختر می‌تواند با معرفی کامل مردی که می‌خواهد به او شوهر کند و شرایط نکاح و مهری که بین آن‌ها قرار داده شده، به دفتر ازدواج مراجعه و به توسط دفتر مزبور مراتب را به پدر یا جد پدری اطلاع می‌دهد و بعد از پانزده روز از تاریخ اطلاع، دفتر مزبور می‌تواند نکاح را واقع سازد. ممکن است اطلاع مزبور به وسایل دیگری غیر از دفتر ازدواج به پدر و یا جد داده شود؛ ولی باید اطلاع داده شود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

در این قانون، تنها جنبه مثبتی که برای زن در نظر گرفته شد، اخذ اجازه ازدواج از محکمه در صورت امتناع ولی دختر بود. این امر گام مهمی بود؛ اما اگر نمایندگان همراهی و موافقت بیشتری می‌کردند، این ماده به نحو بهتری تنظیم می‌شد و حقوق دختران در هنگام ازدواج تاحدی رعایت می‌شد؛ اما از آنجاکه از دیدگاه مردان، زنان در موقعیت پایین‌تری چه از نظر فکری، چه از نظر اجتماعی و چه از نظر برابری حقوقی قرار داشتند، به همین مقدار بسنده کردند و به راحتی از کنار مسئله گذشتند و تأملی در این باره نکردند.

اصلاحیه قانون ازدواج

در بسیاری از مناطق، ازدواج دختران کم‌سن و سال امری طبیعی و پذیرفتنی محسوب می‌شد؛ اما این وضعیت به آسیب‌ها و مشکلاتی برای زنان و دختران منجر شده بود؛ بنابراین، در سال ۱۳۱۶ به دستور احمد متین‌دفتری، وزیر عدلیه، در قانون مربوط به ازدواج دختران در سن پایین بازنگری شد. این تغییرات به منظور جلوگیری از ازدواج دختران کم‌سن و سال صورت گرفت و امکان صدور مجوزهای ازدواج زیر پانزده سال توسط دادستان‌ها نیز محدود شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱۰، جلسه ۱۰۴، ۲ خرداد ۱۳۱۶). بعد از آن تا حدودی از ازدواج زودرس و اجباری دختران جلوگیری شد. سپس قانون اصلاحات ماده سوم قانون ازدواج را به مجلس تقدیم کردند و خواستار مجازات و برخورد قانونی با متخلفان شدند.

قانون ثبت ازدواج در دفاتر اسناد رسمی

نشریه «عالم نسوان» که در این زمان در تهران منتشر می‌شد، در یک مقاله با عنوان «قانون جدید ازدواج» به این موضوع پرداخت. در این مقاله آمده بود: قبل از این قانون، ثبت ازدواج اجباری نبود و در صورت وقوع اختلاف بین زوج‌ها، احتمال ترک کردن زن بدون اثبات حقوق زن تکان‌دهنده بود. این قانون که در اول مهر ۱۳۱۰ به تصویب رسید، یکی از مشکلات زنان را برطرف کرد و همچنین ازدواج دخترانی که در سن صباوت هستند را ممنوع اعلام کرد. این اصلاحات نشانگر حمایت نشریات از بهبود وضعیت زنان و اجرای اهداف حکومت برای مدرن شدن جامعه بود (عالم نسوان، ش ۳، ۱۳۱۱: ۱۰۰-۹۸).

در دوره یازدهم مجلس قانون سال ۱۳۱۰ ش که درباره تشدید کنترل بر دفاتر غیررسمی ثبت و عقد و ازدواج و طلاق بود، تأیید شد. این قانون به منظور کاهش نفوذ روحانیت و اختیار آن‌ها در ثبت ازدواج و طلاق تصویب شد. طبق این قانون، هر ازدواجی باید در یکی از دفاتر رسمی ثبت شود و افرادی که بدون مراجعه به این دفاتر به ازدواج یا طلاق اقدام می‌کردند، مجازاتی در انتظارشان بود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره یازدهم، جلسه ۶۴، ۶ آذر ۱۳۱۷). باین‌حال، نبود امکانات و بودجه مناسب برای اجرای این قانون باعث محدودیت در اجرای آن در سراسر کشور شد و بنابراین، همچنان امکان تخلف از این قانون و نادیده گرفتن حقوق زنان وجود داشت.

طلاق

یکی از موضوعات مهم که هم‌زمان با تصویب قانون ازدواج در مجلس تصویب شد، قانون طلاق بود. افزایش نرخ طلاق در این دوره نیازمند تصویب قوانینی مناسب برای مدیریت این موضوع بود. به منظور ایجاد تغییراتی اساسی در قوانین خانواده، اصلاحاتی در ساختار قضایی کشور، به کمک نخبگان و با تلاش رضاشاه، صورت گرفت.

برای اولین بار در دوره ششم مجلس تقنینیه درباره قوانین ثبت‌احوال، به موضوع طلاق نیز پرداخته شد. براساس ماده نهم قانون سجل‌احوال، تنها شوهر حق داشت اطلاعات مربوط به ازدواج و طلاق را به مأمور ثبت‌احوال اعلام کند، بدون اطلاع‌رسانی به زن. این موقعیت باعث شده بود که بسیاری از مردان از این موضوع سوءاستفاده کنند و از زنان یا فرزندان خود در مواقع ازدواج و طلاق غافل بمانند. به منظور حفظ حقوق زنان و فرزندان، وزارت داخله مواردی برای تغییر در قوانین ارائه کرد. با تصویب ماده سوم لایحه پیشنهادی، در صورت امتناع شوهر از ثبت اطلاعات مربوط به تولد، ازدواج یا طلاق، زن می‌توانست به صورت مستقیم این موضوع را به مأمور ثبت‌احوال اعلام کند و در صورت همکاری نکردن شوهر، مورد به محاکم صالحه ارجاع داده می‌شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

هرچند انگیزه اصلی از تصویب این ماده ممکن است آگاهی از آمار دقیق مردم و تاریخ تولد آن‌ها بوده باشد، اثرات مثبتی بر وضعیت زنان داشت؛ چراکه مانع سوءاستفاده مردان می‌شد و از بالاترین زنان و فرزندان آن‌ها جلوگیری می‌کرد. این ماده نه تنها به افزایش دقت و اعتبار اسناد رسمی کمک می‌کرد، بلکه به حفظ حقوق زنان در مواقعی مانند طلاق نیز یاری می‌رساند.

کمتر از سه ماه بعد در مجلس مواردی در قانون ثبت احوال ارائه شده از سوی دولت به بحث و بررسی گذاشته شد که طبق ماده‌های ۴ و ۵ آن، «در صورت طلاق، زوجین می‌بایست مراتب را به شعب ثبت احوال اطلاع دهند و شوهر مکلف گردیده بود ورقه‌ای که حاکی از وقوع طلاق بود، به امضای مجری صیغه رسانده و برای ضبط در دفاتر ثبت احوال به نظمیه یا شعبات آن و یا کدخدا تسلیم نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

سید یعقوب انوار، نماینده شیراز، باز هم به تصویب این ماده اعتراض کرد: «فایده اجرای این ماده در مملکت چیست؟ قوانین باید به مقتضای حال مردم وضع شوند، نه اینکه باعث سختی آن‌ها بشود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۸، ۲۶۵، ۱۳۰۷). علی اکبر داور، نماینده لار و وزیر عدلیه که نقش مهمی در ارائه و تصویب قوانین جدید به‌ویژه قانون مدنی داشت، در پاسخ وی اظهار داشت: «مگر مملکت ما یک مملکت وحشی است؟ قانون باید مردم را تربیت کند و به جلو ببرد، نه اینکه طوری وضع شود که ما را به عقب ببرد. این قانون با توجه به اینکه مانع ایجاد مفسده در جامعه خواهد شد، قانون مهمی است. ضمن اینکه دولت توانایی آن را دارد که در همه جا شعب سجل احوال تأسیس کند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۸، ۲۶۵، ۱۳۰۷). تیر ۲۸، ۲۶۵.

در پایان، ماده چهارم قانون ثبت احوال با تغییراتی تصویب شد: «از تاریخ تأسیس شعب سجل احوال در هر محل، پدر یا مادر و قابله در مورد تولد و زوجین در مورد ازدواج و طلاق باید تولد یا ازدواج یا طلاق را در ظرف ده روز از تاریخ وقوع در نقاطی که شعب سجل احوال تأسیس شده باشد، کتباً به نظمیه و در نقاطی که نظمیه تأسیس نشده باشد، به کدخدای محل اطلاع دهند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، ۲۰ مرداد ۱۳۰۷). گفتنی است که ماده پنجم این قانون مردان را به تحویل ورقه طلاق به دفتر سجل احوال ملزم می‌کند.

این ماده مهم از مصوبات کمیسیون قوانین عدلیه بود، نه از مصوبات مجلس. این ماده قابل اجرا بود؛ زیرا وزیر عدلیه مجاز بود همه لوایح قانونی‌ای را که مجلس شورای ملی پیشنهاد می‌کرد، اجرا کند. پس از تصویب کمیسیون قوانین عدلیه، لوایح به موقع اجرا گذارده می‌شد و در صورت وجود نواقص، کمیسیون آن‌ها را برای تصویب به مجلس شورای ملی ارائه می‌داد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره هشتم، ۲۴ فروردین ۱۳۱۰).

در صحن مجلس، نمایندگان بارها آمار طلاق در کشور را بررسی کردند. در یکی از جلسات، مهدی ملک‌زاده، نماینده بم، بیان کرد: «در یک ماه حدود صد و اندی آمار ازدواج داشته‌ایم و حدود دویست و کسری طلاق و از این جهت وضعیت اجتماعی کشور بسیار آشفته است. این در حالی‌ست که در دنیا مسئله ازدواج هر روز بیشتر از روز پیش تشویق می‌شود و در کشور ما آمار طلاق در ظرف یک ماه دو برابر ازدواج می‌گردد و دولت باید در این زمینه اقدامات لازم را انجام دهد» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه نیز بیان کرد که وضعیت نابسامان طلاق در جامعه نگران‌کننده است و به ضرورت اقدامات دولت برای تشویق ازدواج و جلوگیری از فساد اخلاقی در جامعه اشاره کرد. او افزود که زنان و دختران بیشترین آسیب را از طلاق می‌بینند: «دولت سعی دارد اقدامات لازم را برای تشویق ازدواج فراهم نماید و از نظر اخلاقی مسئله کثرت طلاق بر جامعه سایه گسترده و ضررهای بسیاری نیز داشته، به خصوص برای زنان و دختران که طلاق باعث شده آن‌ها بی‌شوهر، بی‌پرستار، بی‌حامی بمانند و به بی‌عفتی افتاده‌اند؛ بنابراین، دولت باید قوانینی را به تصویب برساند تا از فساد اخلاقی موجود در جامعه جلوگیری به عمل آورد» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

این بیانات نشان می‌دهد که اوضاع جامعه به حدی نگران‌کننده بود که دولت نیز به دنبال راه‌حلی برای مقابله با مشکلات طلاق بود؛ بنابراین، لازم بود ابتدا قوانین مربوط به طلاق بهبود یابد تا از فساد اخلاقی در جامعه جلوگیری شود. برای نمونه، باید بررسی می‌شد که زنان با چه شرایطی می‌توانند طلاق بگیرند و در صورت لزوم، از آن‌ها نیز حمایت و حقوقشان تأمین می‌شد تا از وخیم

شدن وضعیت آنان پس از طلاق جلوگیری شود. این تغییرات در قوانین مرتبط با طلاق می‌توانست به حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و خانوادگی کمک و از نامطلوب شدن وضعیت جامعه پیشگیری کند. با برگزاری مذاکرات در مجلس، درباره مسئله طلاق بحث شد و قوانین مربوط به آن که پیش‌تر تأیید شده بود، به مجلس ارائه شد. این قوانین برخلاف قوانین دیگری که در این دوره تصویب شده بود، با قوانین شریعت هماهنگ بود. براساس ماده ۱۱۲۰ قانون خانواده، اگر مرد به شروط خود در هنگام عقد ازدواج عمل نمی‌کرد یا علیه حیات زن سوء قصد می‌کرد یا به صورت خشن و وحشیانه با همسرش رفتار می‌کرد به نحوی که زندگی زوجی تحمل‌ناپذیر می‌شد، زن می‌توانست از همسرش جدا شود؛ اما اثبات این شرایط بسیار مشکل بود و زمان زیادی برای انجام این اثبات نیاز بود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۳۱، ۲۸ اسفند ۱۳۱۳).

نتیجه‌گیری

تحلیل مصوبات مجلس شورای ملی از دوره ششم تا دوره دوازدهم در زمینه ازدواج، طلاق و حقوق زنان نشان می‌دهد که فرایند قانون‌گذاری در این حوزه نه صرفاً بازتابی منفعل از تحولات اجتماعی، بلکه تلاشی هدفمند برای بازتعریف جایگاه دولت در تنظیم روابط خانوادگی و شخصی در چهارچوب نظم حقوقی مدرن بود. گرچه این فرایند، متأثر از ساختارهای سنتی و مردسالارانه با احتیاط و کندی همراه بود، تصویب قوانینی همچون تعیین حداقل سن ازدواج، الزام به ثبت رسمی ازدواج و طلاق و محدودسازی اختیارات ولی در ازدواج دختران، بیانگر آغاز حرکت تدریجی به سوی تضعیف اقتدار سنتی و تقویت حقوق زنان در بستر خانواده است. با این حال، بسیاری از این اصلاحات به دلیل ملاحظات سیاسی، تفاسیر محافظه‌کارانه از منابع شرعی و مقاومت نهادهای سنتی، در سطحی شکلی باقی ماندند و در اجرا با چالش‌های جدی مواجه شدند. با وجود این، همین اصلاحات محدود نقش مهمی در شکل‌گیری گفتمان جدید پیرامون حقوق زنان ایفا کردند و زمینه را برای تحولات بعدی، به‌ویژه در دهه‌های پس از انقلاب، فراهم ساختند. براین اساس، می‌توان مجلس شورای ملی را در دوره پیش از انقلاب به مثابه عرصه‌ای برای منازعه و مذاکره میان گفتمان‌های شرعی، عرفی و مدرن تلقی کرد؛ نهادی که هرچند در بستر سنتی و غیرانقلابی عمل می‌کرد، با تصویب قوانینی مبتنی بر منطق دولت مدرن، نقشی مؤثر در گذار تدریجی از فقه سنتی به حقوق مدنی ایفا می‌کرد. مطالعه این روند نه تنها برای فهم جایگاه تاریخی حقوق زنان در ایران اهمیت دارد، بلکه درک عمیق‌تری از چگونگی تکوین نظم حقوقی مدرن در مواجهه با سنت‌های بومی و دینی ارائه می‌دهد.

منابع

- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره. (۱۳۷۱). احزاب سیاسی در مجلس سوم، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره. (۱۳۸۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره‌های یکم و دوم مجلس شورای ملی)، تهران: کتاب سیامک.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۶). ایده‌های ترقی و حکومت قانون در عصر مشروطه، تهران: خوارزمی.
- اطلاعات، شماره ۱۳۷۹، ۱۳۱۰.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). خاطرات اعتمادالسلطنه، تهران: امیرکبیر.
- آینده ایران، سال ۲، شماره ۱ و ۲، مرداد ۱۳۱۰.
- تاج‌السلطنه. (۱۳۷۸). خاطرات تاج‌السلطنه، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.
- ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۹۷). زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن، تهران: نیلوفر.
- حاتمی، زهرا. (پاییز ۱۳۹۹). مطالعه سیر تاریخی قانون جدید ازدواج در ایران معاصر. تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۱۱ (۲۴)، ۱۸-۱.
- حجازی، بنفشه. (۱۳۸۸). تاریخ خانم‌ها، بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر قاجار، تهران: قصیده‌سرا.
- دوره پنجم، جلسه ۱۳۹، ۱۴ شعبان ۱۳۴۳.
- دوره پنجم، جلسه ۱۷۷، ۱۱ ذی‌القعدة ۱۳۴۳.
- دوره دهم، جلسه ۱۰۴، ۲ خرداد ۱۳۱۶.
- دوره دوازدهم، جلسه ۲۱، ۲۷ بهمن ۱۳۱۸.
- دوره ششم، ۱۱ مرداد ۱۳۰۶.

دوره ششم، ۲۰ مرداد ۱۳۰۷.

دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶.

دوره ششم، جلسه ۲۶۵، ۲۸ تیر ۱۳۰۷.

دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶.

دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳.

دوره نهم، جلسه ۱۳۱، ۲۸ اسفند ۱۳۱۳.

دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳.

دوره یازدهم، جلسه ۶۴، ۶ آذر ۱۳۱۷.

سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی/ <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/>.

شفیعی، سمیه سادات. (۱۴۰۰). تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار، تهران: ثالث.

عالم نسوان، شماره ۳، ۱۳۱۱.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۲۵ دیماه ۱۳۱۱، چ ۲، تهران: چاپخانه مجلس.